

**ODSJEK ZA STUDIJ MOTORIČKIH POREMEĆAJA,
KRONIČNIH BOLESTI I ART-TERAPIJE**
Department for the Studies of the Motoric Disturbances, Chronic
Diseases and Art therapies
Edukacijsko – rehabilitacijski fakultet
SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
Faculty of Education and Rehabilitation Sciences
UNIVERSITY OF ZAGREB

**“PRAKTIKUM IZ KREATIVNE
TERAPIJE II”**

**PRIMJENA LIKOVNOG IZRAZA U DIJAGNOSTICI,
EDUKACIJI I REHABILITACIJI**

NEKI ASPEKTI PRIMJENE LIKOVNOG IZRAZA U DIJAGNOSTICI, TERAPIJI I EVALUACIJI

PSIHOLOŠKE ODREDNICE LIKOVNE EKSPRESIJE U TERAPIJSKIM UVJETIMA

Crtež

Slika

Skulptura

POSREDNI OBJEKT

PROJEKCIJA

ekspresija realnog ili
imaginativnog
iskustva, nesvjesnih
i/ili potisnutih
sadržaja...

ABREAGIRANJE

ponovno
proživljavanje
ranije doživljenog
iskustva

ANTICIPACIJA

predviđanje ili
očekivanje budućih
događaja

 otkrivanje dominantnih dimenzija egzistencijalnog iskustva

 prorada, interpretacija, prihvaćanje, suočavanje, separacija...

DIJAGNOSTIČKO-EVALUACIJSKI ELEMENTI ANALIZE LIKOVNOG IZRAZA

Odabir teme
(crtež čovjeka, familiogram, drvo, kuća, slobodna tema...)

odabir varijabli i kriterija procjene

analiza
i
determinanti likovnog izražavanja

perceptivno-motornih   psihosocijalnih

- neuromotorni i
grafomotorni elementi

- perceptivna organizacija

simbolički elementi

- imaginacija
- afektivni naboj
- doživljaj sebe
- doživljaj slike tijela
- interpersonalni odnosi

NAJČEŠĆE TEME U PRIMJENI CRTEŽA U DIJAGNOSTICI, TERAPIJI I EVALUACIJI

CRTEŽ ČOVJEKA	- generalno prvi i najpopularniji sadržaj reprezentacije objekta
FAMILIOGRAM	- interpretacija svakog pojedinog lika kao kod "crteža čovjeka" - strukturalni i dinamični odnosi među likovima (<i>položaj na papiru, veličina likova, međusobne relacije...</i>)
DRVO	- simbolizira rast i razvoj; projekcija doživljaja sebe
KUĆA	- simbol selfa, majke, obitelji...
SLOBODNA TEMA	- spontana projekcija dominantnih pozitivno ili negativno konotiranih sadržaja egzistencijalnog iskustva

1. CRTEŽ ČOVJEKA

generalno prvi i najpopularniji sadržaj reprezentacije objekta u povjesnom razvoju čovjeka, u različitim umjetničkim epohama, kao i u razvoju likovne ekspresije u djece

u okviru dijagnostičko-terapijskog pristupa omogućuje procjenu na razini:

- **intelektualnog i psihoemocionalnog razvoja,**
- **neuromotorne i perceptivne organizacije,**
- **doživljaja slike tijela i interpersonalnih relacija**

FAZE RAZVOJA CRTEŽA ČOVJEKA

						
2 godine	3 godine	4 godine	5 ½ godina	7 godina	8 godina	9 godina
ČRČKARIJE	„GLAVONOŽAC” prve naznake buduće figure čovjeka	„POBOLJŠANI GLAVONOŽAC” - pojavljuju se naznake tijela	PRVI DETALJI - naznake udova i lica	PRVE NAZNAKE ODJEĆE	POKUŠAJ PROFILA: lula, stopala	KOMPLETNI PROFIL - ženska odjeća

Nikolić, S.: Mentalni poremećaji u djece i omladine II, Školska knjiga, Zagreb, 1988.

GOODENOUGH-HARRIS TEST CRTEŽA ČOVJEKA

- autor **GOODENOUGH (1926)**, revizija testa - **HARRIS (1963)**
- primjena crteža čovjeka u funkciji procjene kognitivnih funkcija i intelektualne zrelosti
- prikladan za djecu od **3 – 17 godina**
- evaluacija se temelji na procjeni **14 kriterija**, npr. «ruke», «odjeća», «uši», u odnosu na:
  - ▣ postojanje ili izostavljanje određenog dijela tijela na crtežu
  - ▣ pravilno ili nepravilno postavljene dijelovi tijela
  - ▣ broj detalja
  - ▣ proporcija

DIJELOVI TIJELA KOJI SE NE OČEKUJU ZA ODREĐENU KRONOLOŠKU DOB:

5 godina	- profil, koljena, obrve, usnice od dva dijela, nosnice, proporcija, pet prstiju, zjenice
6 godina	- profil, koljena, obrve, usnice od dva dijela, nosnice, proporcija, svi dijelovi odjeće
7 – 9 godina	- profil, koljena, obrve, <i>usnice od dva dijela</i>

Primjer 1.

SELEKTIVNE STIMULACIJE I CRTEŽ LJUDSKE FIGURE U DJECE S CEREBRALNOM PARALIZOM

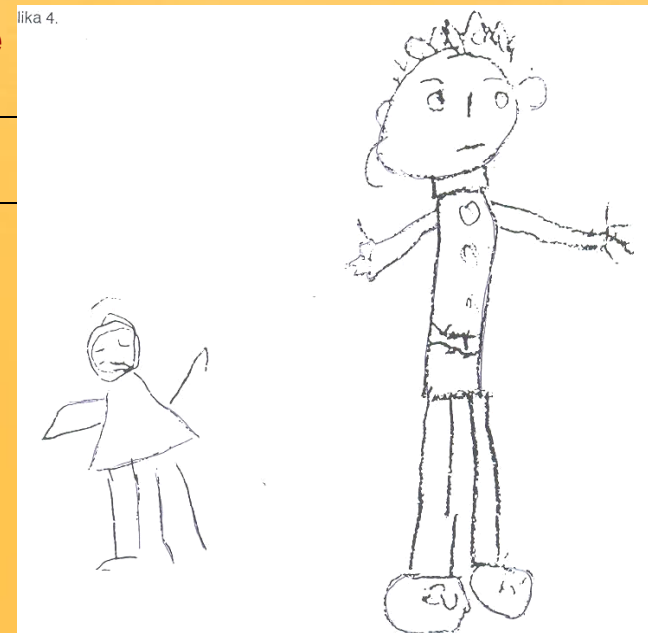
(Prstačić, M. , Nikolić, B., Fekete, R., Bezić. I. (1990): Selektivne stimulacije i crtež ljudske figure u djece s cerebralnom paralizom, Defektologija, 25, 1, 9-19)

CILJ: Ispitivanje utjecaja selektivnih stimulacija perceptivno-kognitivnih i motoričkih funkcija na razvoj grafomotorike i doživljaj sebe

UZORAK: 7 djece s CP (spastična tetrapareza), KD 6,2 – 6,7

Tablica 1. Skupina varijabli za procjenu crteža ljudske figure prema Goodenough testu

Naziv varijable
1. Ukupan broj pogrešaka u orijentaciji na vlastitom tijelu
2. Broj pravilno postavljenih dijelova lica
3. Broj izostavljenih dijelova lica
4. Broj nepravilno postavljenih dijelova lica
5. Ukupan broj pogrešaka
6. Broj pravilno postavljenih dijelova cijele figure čovjeka
7. Broj izostavljenih dijelova
8. Broj napravnih postavljenih dijelova cijele figure
9. Ukupan broj pogrešaka
10. Ukupan broj pogrešaka u crtežu

Crtež ispitanika B.T. prije i nakon programa selektivnih stimulacija

CRTEŽ LJUDSKE FIGURE PREMA MACHOVER (1949)

- projektivni test procjene doživljaja sebe ili neke druge dominantne osobe u svijesti pojedinca; socijalnih relacija; konfliktnih ili potisnutih sadržaja
- **holističko** – analitički pristup – analiza svakog pojedinog elementa

"kompletan, izdiferenciran, bogat"

"nepotpun, neizdiferenciran, siromašan"

LISTA ELEMENATA		
- crtež kompletan	- obrve	- grudi
- glava kompletna	- nos	- zjenice
- trup kompletan	- kosa	
- noge i stopala	- vrat	<i>Odjeća i predmeti</i>
- usta	- ramena	- odjeća
- oči	- struk	- cipele
- brada	- šaka	- šešir
- uši	- prsti	- štap

KRITERIJI ANALIZE NACRTANIH ELEMENATA U CRTEŽU LJUDSKE FIGURE PREMA MACHOVER TEHNICI

A) GRAFOLOŠKI PRISTUP:	B) KRITERIJI GREŠKE CRTANJA
<ul style="list-style-type: none"> ■ Veličina, ■ Udaljenost od ruba papira – gornjeg, donjeg, lijevog, desnog ■ Odnos prema vertikalnoj osi ■ Proporcionalnost elemenata, npr. glave, ruku, stopala ■ Stabilnost ■ Snaga pritiska na papir ■ Simetričnost ■ Pristup – brižljivost, grubost, bizarnost	<ul style="list-style-type: none"> ■ Izostavljanje ■ Unakazivanje ■ Brisanje i popravljivanje ■ Sjenčanje i mrljanje ■ Prozirnost

C) SIMBOLIČKE KARAKTERISTIKE POJEDINIH DIJELOVA TIJELA

GLAVA – intelektualne aspiracije, stavovi, racionalna kontrola
- naglašena glava - (visoke intelektualne aspiracije;
potiskivanje putenih želja...

OČI – odnos s okolinom

široko otvorene ➤ budnost, ranjivost, opreznost, povredljivost,
paranoidnost...

zatvorene oči, oči bez zjenica ➤ zatvaranje od svijeta, izbjegavanje
socijalnih kontakata, sklonost poniranja sebe...

naglašene oči s puno detalja ➤ sklonost usmjeravanja pažnje na sebe,
gratifikacija vanjskih karakteristika

UŠI – naglašene ➤ sklonost paranoidnim ideacijama, "slušne halucinacije"

NOS – seksualni simbolizam

naglašavanje nosa ➤ seksualna inferiornost ili pretjerano
investiranje u libidinozno područje...

dvije točke ➤ infantilna seksualnost

oštećeni nos ➤ strah od kastracije, krivnja zbog seksualnog
ponašanja

USTA –

naglašena ➤ kod djece, alkoholičara, regresivnih stanja, depresivnih
osoba, generalno konflikti oralnog karaktera

gruba linija i/ili nacrtani zubi ➤ verbalna destruktivnost, oralna agresivnost

stisnuta usta – tanka linija ➤ šutnja kao izbor načina komunikacije

RUKE - ukazuju na način ostvarenja potreba i odnosa s okolinom
predstavljene aktivno ➤ ukazuju na dinamičnost i inicijativu...

isturene ruke s naglašenom krutošću ➤ agresivnost, revolt,
prijetnja ili obrana

izostavljene ruke ➤ pasivnost, povlačenje, krivnja zbog agresivnih namjera

ŠAKA – u analizi središnje mjesto ima predstavljanje prstiju

stisnuti ili šiljati, ispruženi «kao koplja» - destruktivnost, neprijateljstvo...

slabi, tanki, končesti prsti – potreba za kontaktom, nesigurnost u
ostvarivanju kontakta, strah od objekta, ovisan položaj

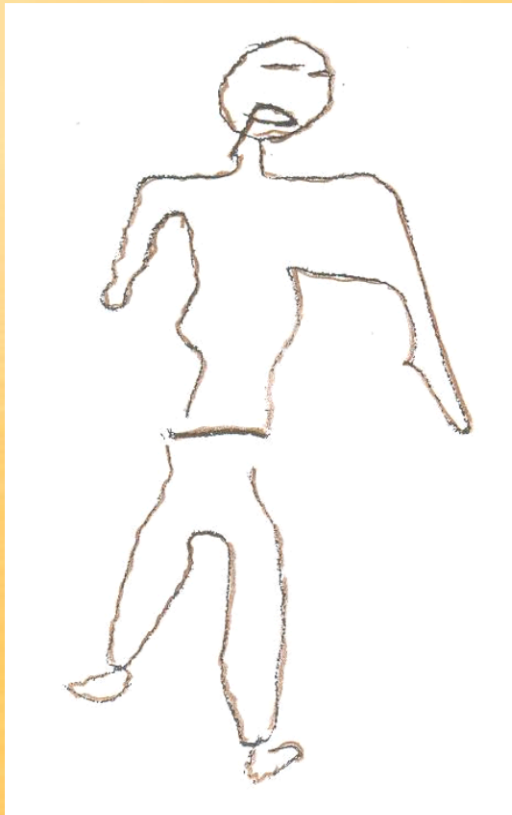
**PRIMJERI NEKIH SPECIFIČNOSTI U LIKOVNOJ EKSPRESIJI
LJUDSKE FIGURE
U ODNOSI NA POJEDINA PSIHOEMOCIONALNA STANJA:**

<p>NEUROZA:</p> <ul style="list-style-type: none"> mala figura povučena u kut papira slab pritisak, tanke linije brisanje, sjenčanje, manje deformacije isticanje glave sastavljene noge	<p>DEPRESIJA</p> <ul style="list-style-type: none"> mala figura velik broj detalja naglašena usta ili glava bez usta figura «potonula» prema donjem rubu papira sjedeći položaj
<p>SHIZOFRENIJA:</p> <ul style="list-style-type: none"> bizarni detalji ruke ukružene ili izostavljene mješanje profila i <i>en face</i> položaja disproporcionalnost detalja prozirnost (<i>vide se unutrašnji organi</i>) naglašavanje uha i očiju granica tijela prekinuta	<p>PARANOIDNA PSIHOZA:</p> <ul style="list-style-type: none"> figura nešto povećana naglašene uši naglašene oči glava velika prsti oštri (kao «kandže») figura ostavlja utisak napetosti spontano dat pismeni komentar

Primjer 2.

Crtež čovjeka nakon cerebralne traume

UZORAK: Ispitanica T.H., KD 19 godina, s cerebralnom traumom uslijed saobraćajne nesreće, Dg. desnostrana hemipareza, disartrijska

Komentar ispitanice T.H.:

"Prvo i osnovno ne sviđa mi se jer više ne znam crtati. Smeđe je znak mog raspoloženja ne samo danas, nego u ove tri godine. "

NEKE SPECIFIČNOSTI CRTEŽA U OSOBA S ORGANSKIM OŠTEĆENJEM CENTRALNOG NERVOG SUSTAVA:

rotacija, skiciranje, teškoće s likovima koji se prekrivaju, perseveracija, raspad lika, ponavljanje crteža, pojednostavljivanje, fragmentacija, kolizija, izrazi začuđenosti nad vlastitom neadekvatnošću, teškoće pri reproduciranju kutova, neuređen raspored crteža, motorička inkordinacija, neravnomjerno iskorištenost prostora, teškoće pri zatvaranju likova i kutova, impulzivost

---

Galić, S. (2002): Neuropsihologijska procjena, «Naklada Slap», 251-257

2. "CRTEŽ DRVETA" PREMA KOCHU Koch, K.: Baumtest, 1957

DRVO – simbol života, regeneracije i ponovnog rađanja..

Motiv drveta u dijagnostičko-terapijskim uvjetima

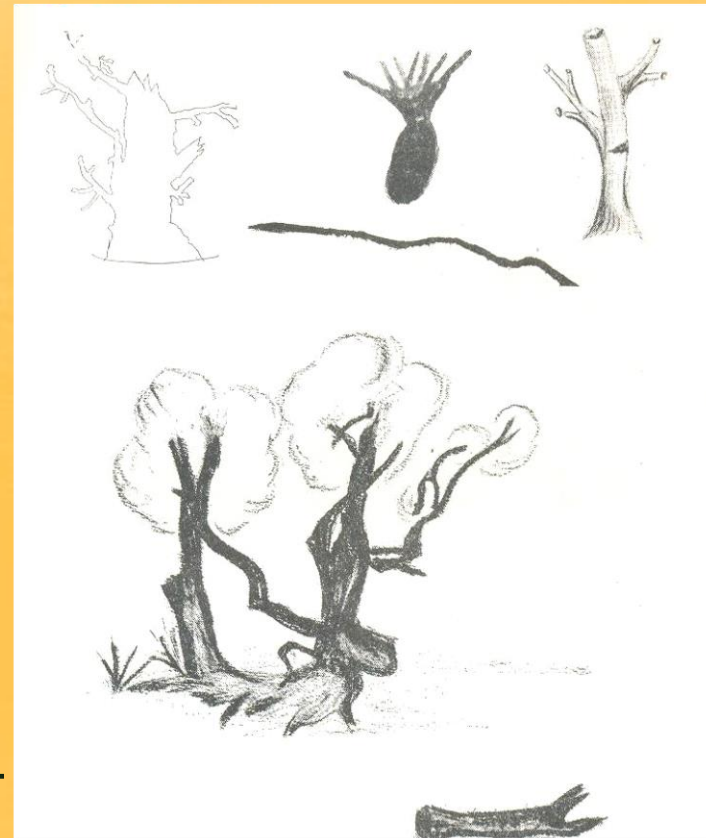
- projekcija selfa –

**- ideogram osobnog iskustva u različitim varijacijama →
doživlja slike tijela, psihoemocionalna stanja, mehanizmi obrane,
interpretacija životnog iskustva...**

Kriteriji procjene "crteža drveta"

- **veličina,**
- **položaj na papiru,**
- **smjer,**
- **boje,**
- **broj dijelova (korijenje, deblo, krošnja, grane, cvjetovi, plodovi...)**
- **naglašavanje dijelova**
- **detalji**
- **likovni elementi**
(oblik, smjer i debljina crte, volumen, simetrija, ritam...)

**Pražić, B. (1987): Crtež i slika u psihijatriji.
Naprijed. 147-152.**

3. "CRTEŽ KUĆE"

Motiv KUĆE - simbol selfa, majke, obitelji...

Neki kriteriji procjene "crteža kuće"

- ✿ **veličina**
- ✿ **položaj na papiru**
- ✿ **likovni elementi (oblik, smjer i debljina crte, volumen, simetrija, ritam...)**
- ✿ **boje**
- ✿ **broj dijelova kuće**
- ✿ **naglašeni elementi kuće**
- ✿ **detalji**
- ✿ **interpretacija crteža kuće u odnosu na simboliku pojedinog dijela kuće, npr:**
  - ▣ **zidovi – ego granice...**
  - ▣ **krov – fantazije, ideacije...**
  - ▣ **prozori, vrata – odnos s okolinom...**

**U okviru primjene crteža u dijagnostici, terapiji i evaluaciji,
uz crtež čovjeka, drveta i kuće,
još se mogu koristiti i slijedeće teme:**

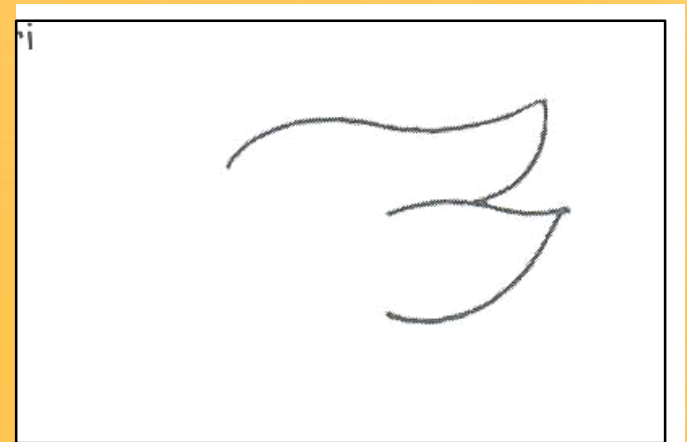
1. Familiogram

2. Slobodna tema

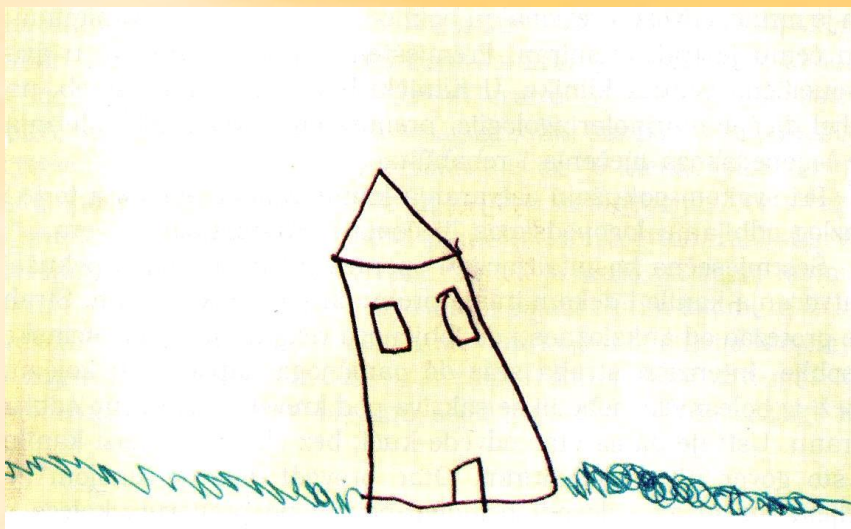
**3. Zadana tema ovisno o dominantnom i/ili konfliktnom
sadržaju egzistencijalnog iskustva**

4. Crtež iz točke

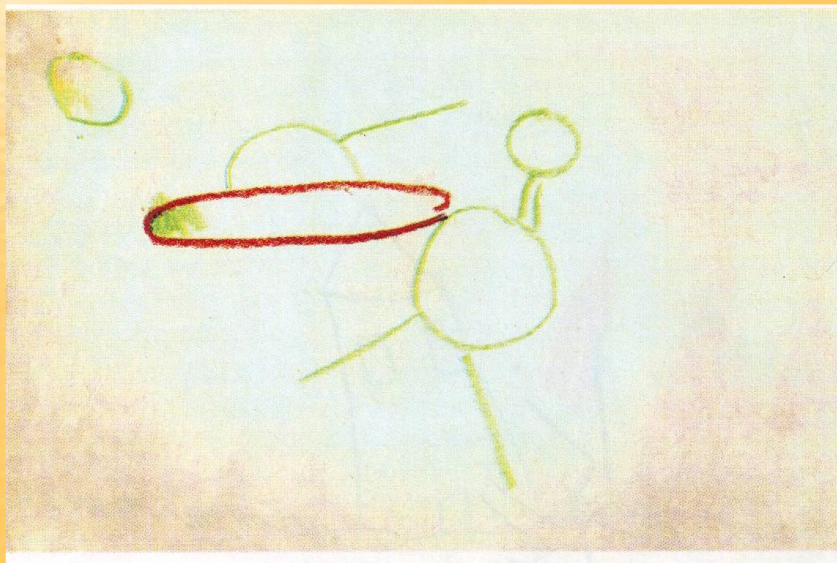
**5. Dovošavanje slike prema
Wartegovoj tehnici
(stimulus je neki grafički
element koji ne predstavlja ništa
određeno, ali može biti
komponenta različitih sadržaja)**

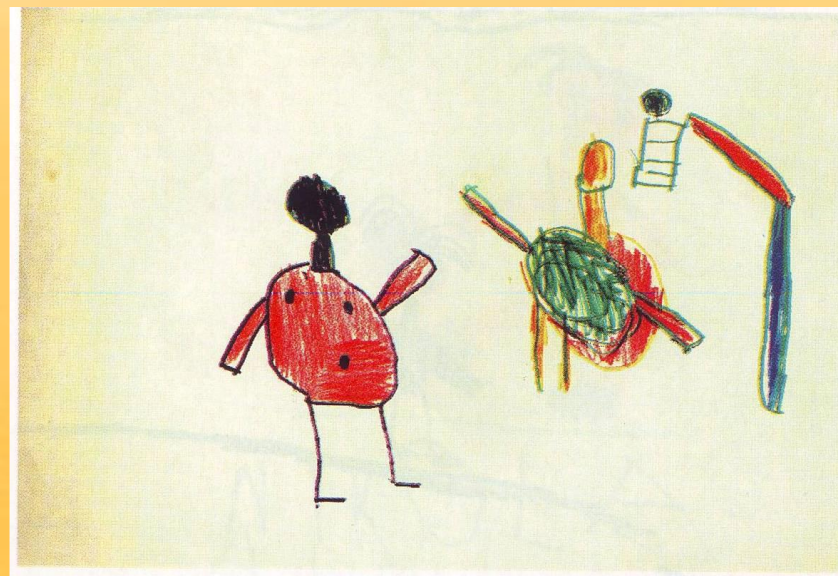
Primjer 3.: Likovna ekspresija djeteta sa posttraumatskim stresnim poremećajem i sindromom hospitalizma

Slika 1.

Slika 2.

Slika 3.

De Zan, D. (1994): SLIKA I CRTEŽ U PSIHOTERAPIJI DJECE. Hrvatski pedagoško-književni zbor, Zagreb.

OBVEZNA LITERATURA:

- **Berger, J. (1987): *Crtež ljudske figure prema Machover tehnici.* psihodijagnostika. Nolit. 407-428**
- **Galić, S. (2002): *Bender gestalt vidno-motorički test.* Neuropsihologijska procjena, "Naklada Slap", 251-257.**
- **Prstačić, M. , Nikolić, B., Fekete, R., Bezić. I. (1990): *Selektivne stimulacije i crtež ljudske figure u djece s cerebralnom paralizom,* Defektologija, Vol. 25 (1), 9-19.**

PREPORUČENA LITERATURA:

- **De Zan, D. (1994): *Slika i crtež u psihoterapiji djece.* Hrvatski pedagoško-književni zbor, Zagreb.**
- **Pražić, B. (1987): *Crtež i slika u psihijatriji.* Naprijed. Zagreb.**